

DEMOKRATİYA VƏ MÜSTƏQİLLİK UĞRUNDΑ MÜBARİZƏNİN İKİ QƏHRƏMANI

Açar sözlər: demokratiya, maarifçilik, "Əkinçi" qəzeti, əlifba islahatı, məqalə, Azərbaycanın istiqlaliyyəti

Key words: democracy, education, the newspaper "Ekinchi", the reform of the alphabet, article, the independence of Azerbaijan

Ключевые слова: демократия, просвещение, газета «Экинчи», реформа алфавита, статья, независимость Азербайджана

Mirza Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabı, həqiqi olaraq, mətbuat və ictimai fikir tariximizin, milli özünüdöرك və azadlıq uğrunda mübarizənin iki böyük əsgəri, iki sərkərdəsi sayılır. Bu barədə çox yazılib və yəqin bundan sonra da yazılıcaq. Bu mövzuda danışarkən, şübhəsiz ilk növbədə yada "Əkinçi" qəzeti və M.F.Axundzadənin bədii və fəlsəfi yaradıcılığı, o cümlədən "Kəmalüddövələ məktubları" düşür.

"Əkinçinin" nəsas ideya istiqaməti cəmiyyəti daim əsarət və qorxu içində saxlayan, ona öz haqqını tələb etməyi imkan verməyən, despotizmə və müstəbidliyə yol açan, sivilizasiyalı dünyadan bixəbər, heç bir qayda-qanun tanımayan, insan şəqqalatmağı dövləti nizama salmağın yegana üsulu bilən monarxiya rejiminin islah edilməsini, insanların mənəvi cəhətdən şikəst edən, ölkəni Molla Sadığın əfsanələri ilə yuxuya verən dini xurafatın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan M.F.Axundzadənin təsnifləşdiridiyi, strateji hədəf seçdiyi tezislərlə yaxından səsləşir.

1. Dövlətdə islahatlar keçirilməsi: feodalizmin adalatlı bir cəmiyyətə əvəz edilməsi,
2. Parlamentin yaradılması: xalqa siyasi, cismani və mənəvi azadlıqların verilməsi,
3. Xalqın hayatını yaxşılaşdırın qanunların qəbul edilməsi,
4. Sosial problemlərin həlli istiqamətində addimlər atılmış - məktəblərin, şəfəxanaların açılması, oxuyub-yazmağın asanlaşdırılması üçün hürufatın təkmilləşdirilməsi,
5. Dünyada baş verən elmi-texniki nailiyyətlərdən ölkədə istifadə edilməsi,
6. Dinin nizama salınması.

Doğrudur, mübarizəsinə simvolik hədəf olaraq İranı və şah rejimini seçən M.F.Axundzadənin komediyalarında, povest və münəsəatinda, "Kəmalüddövlə məktubları"nda manevr etmək imkanı geniş idi, İran-Çar Rusiyası arasındaki kəskin münasibətlərdən, Qafqaz siyasətində onların uz-uzə gəlməsindən istifadə edərək padışlıqliq rejimini üz tutaraq fikirlərini sarbast və açıq deyə, hətta inqilabi çağırışlar edə bildiyi halda, H.Zərdabı ehtiyatla, əsas fikirlərini "beynalxalq", yaxud "təzə xəborlər" pardası arxasında gizlətməli olurdu. M.A.Axundov "Kəmalüddövlə"nin dili ilə yazırı ki, padışlı şah görək "özünü ancaq vəkili-millət hesab oləsin və xalqın müdaxiləsi ilə qəvanın vəz etsin və parlamentlər tərtib oləsin" [1, s.45]. Sonralar öz fikir və düşüncələrində daha da irəli gedən M.F.Axundzadə qısa müddət arzında adalatlı hökmardan, monarxiyalı mütləqiyətdən keçərək inqilabçı-demokratlar səviyyəsinə yüksələ bilmədi. "Azadlıq və demokratiyanı anlamaqdə Axundov sonralar daha da irəli getmiş və bunların baş tutmasının yalnız mövcud quruluşu dəyişməklə, cəmiyyətin osaslarını köklü surətdə dağıtmaq və yeniləşdirmək yolu ilə mümkün olacağının dərk etmişdir. 70-ci illər Axundzadənin ictimai-siyasi baxışlarına ciddi dəyişikliklər gətirmiş, onu inqilabi məz-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

munla zenginleştirmiştir. "Aldanmış kavakib"da İralı sürülmüş siyasi fikirler "Kemalüddöle maktubları"nda inkişaf etdirilmiş, ədibin fəlsəfi və siyasi ideyaların bu illərdə yazdığı "İranın "Millet" qəzeti münşisində", "Molla Əkberlər mübahisə", "Yek kalmə haqqında", "Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında", "Con Stüart haqqında" və başqa əsərlərdə, məktublarda öz kamil yetkinliyini tapmışdır. 70-ci illərdə onun dünyagörüşünün inkişafı an yüksək həddə çatır və inqilabi-demokratik səviyyasına qalxan Axundovun fəlsəfi və siyasi takamulu tamamlanır. Artıq hər cür mücərrədlik və təsəddüldərən uzaq olan mütəfəkkirin inqilabçı səsi ucalar, o bütün Yaxın Şərqi ölkələrində azadlıq ideyalının carisi olur" [2, s.352].

Beləliklə, M.F.Axundzadənin kamiliğdövrü təxminən "Əkinçi" qazetinin ərsəyə gəlməsi ilə eyni vaxta düşür. 70-ci illərdə M.F.Axundovun mübarizə hədəflarından biri də əlifbanın dəyişdirilməsi və bunun sayısında "müsəlman xalqlarının Avropanın hərbi bütün elmləri ilə tanış olmuş vasitə ilə onların saadət və xosbehliyinə çatması" olmuşdur. Bununla bağlı M.F.Axundzadə üç əlifba layihəsi hazırlanmış, onları müsəlman dövlət başçılarına təqdim etmişdir, lakin onun özündən yazardı ki: "Əfsus, min əfsus ki, nə İranda, nə Osmaniylada islam xalqlarının başçuları xalqın tərəqqi qızı xatirinə islam əlifbasını dayımışdır idam etmədiyər ki, bu vasita ilə ölkə shahisi, qadınlu-kisililiyi bir neçə ayın içərisində başdan-başa savadlı olunsalar..." [3, s.254] Axundov ikinci və birinci layihələrdə nöqtə və vergülərin ixtisar salınmasına, saatların yazılımasını istyadı, cümlə mövcud formada yazıb-oxumaq çox böyük çətinliklər yaradırdı. "Əkinçi" qazetinin 1875-ci il 21 avqust tarixli "Daxiliyyə" adlı məqədində məhz bu, yəni əlifbanının yaradıldığı problemlə bağlı H.Zərdabı də ürekağlığı ilə yazardı: "...dard burdadır ki, bizim elə zəhmətimiz var ki, qeyri-qəzet basdırılanlara onlar- daqıq heç xəbar yoxdur. Əvvələn, bu hürufat İstanbulda alınıb. Cümlə bizim dildə bəzi hərfərlər, məsləhət, q, r, və l artıq işlənir, ona binaan ol hürufatlar qəzət çatımur. Bi sababda bir mətbəti yazan vaxtında na ki ol mətbətin mazmununu və qeyri-əhvalatları yoxlayıraq, amma məzkr hürufalar az işlənməkdən ötrü bəzəti sözləri götürüb onun avşarına başqa sözler yazırıq ki, bu sözlərdə məzkr hərf-lər olmasın. Əlbəttə, belə olan surətdə mətbət biz istədiyimiz kimi vəzəh olmur və buna diqqət edənlər biza taqsız hesab edirlər" [4, №4].

"Əkinçi"nin qazandığı ən böyük uğurlardan biri olaraq diqqəti çəkən dil sadəliyi, xalq dilinə yaxınlıq, fikrin solis ifadə olunması va s. kimi məsələlərdə M.F.Axundzadənin tövsiyələrinin xüsusi yerləri və rolü olmuşdur. M.F.Axundzadə 21 aprel 1875-ci il tarixində Həsən bəy Zərdablıyə üvanlılığı məktubda yazırırdı: "Sizin qəzetiñin məziyatlarından biri da üslub gözləlliyi, məlumatların şərhinin incəliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyüdür. Ona görə ki, Sizin qəzetiñiz eyni zamanda öz məqsədləri ilə tatar dilinin qüsursurlardan təmizlənməsinə çalışmalı və nümunə olmalıdır. Orfoqrafiya barədə qoy sizin geləcək redaktorunuz mənim komediyalarımın imla qaydalarını əsas tutsun".

Əlimərən bəy Topçubaşov "Azərbaycanın mayakı" adlı xatirə yazısında da Həsən bəy Zərdabi və "Ökinçi" qəzeti ilə bağlı məraqlı fikirlər söyləmişdir. O, Həsən bəyin ona məxsus emri ilə ana dilinin müdafiəsi üçün şay etdirəsə də çalışdığını bildirirdi; o, dilin terminolojiyasının imkan verdiyinə görə "Ökinçi"də fars və ərab sözlərinən qaćmağı və müstəsna şəkildə türkçə Azərbaycana yazımağa çalışırdı; imkan daxilində ən sadə və asan başa düşülen xalq sözləri və ifadələri işlədirdi.

Ə. Topçubaşov daha sonra qeyd edirdi ki, Həsən bayın aleyhdarları ona ərəb və fars dillərini bilmədiyindən tarakəm (kandı) jarqonundan istifadə etdiyini irad tutur, "ali dildə" yazmağı maslahat görürdülər. Əlimirdən bayın bu fikri də maraq doğurur ki, Həsən bay xalqın özünən işçisindən müxbirler yetişdirir onları kütlələrin lap içərilərinə göndərdi, buna görə də "Əkinçi" xalqın salnaməsi adını qazanmışdı. Həsən bayın ömrü-gün yoldaşa Hanifa xanım "Həsən bay Məlikov Zərdabının bioqrafiyası" adlı yazısında bu məsələyə toxunaraq yazırı ki, Həsən bay ömrünün axınına qədər saf türkçənin tarafından olmudsuz. Onun "Əkinçi"sinin dili bütün qafqaz müsəlmanları arasında aydınlaşmışdır. Hanifa xanım öz məqaləsində "Əkinçi"dəl də məssələlərinin qoyuluşuna və tətbiqinə dair bir son konkrekt məqamları toxunmuşdur. Masalan Hanifa xanım diqqətə catdırırı ki, Həsən bayın

Tənzilə Rüstəmxanlı

knmlillardan, volqaboy tatarlarından ve sibirilördən arəb dilində məqalələr alanda, onları arəbcəni yaxşı bilən bir Qazanlı mollaya göndərib tərcümə etdirərkən nümunə kimi müaliiflərinə qaytarırdı və onlardan ona dilində yazmalarını xahiş edirdi. Bu müxbirlər sonra öz döllərində yazmağa başlıdılardı. Həsnə bəy onlara öz ona dilində yazmışçı öyrətməkla fəx edirdi.

Doğrudan da "Ökinçi" gazetinde Azərbaycan dilini ilə səlaqədar məsələlərə ciddi əhəmiyyət verilir. Hər səydan əvvəl, qəzətin redaktorunun, fəal müxbirlərinin dərc olunmuş yazıları özü bir nümunə idi. İstisna bu olə bildə ki, bir sıra hallarda "Ökinçi", sözü, neca deyərlər, "aks cabəhən" nüüməvəndərləri yerir, onları "öz dillərində" danışdırır [5].

"Ökinçi" qəzetiinin on böyük ıstıraklılarından biri dövrün açıq fikirli ziyyati kütüslərini öz ətrafinə toplaması, onların əsərlərinin çap etməkə barərəb, mütarraqi dünən dayarlılı tolanış etmiş idi. XIX əsrin adəbi macəslərinin üzvlərinin bir qismı qəzet sahifələrində münətzim çıxış emiş, özlə əsərlərinin onun sahifələrdən çapına çalışmış, qəzeti "nur" və "ışiq" çeşməsi adlandırmışlar. Seyid Əzim Şirvənnin özü və rəhbərləri tədbiyi "Beytuf-safat" macəslərinin əksər üzvləri "Ökinçi" qəzeti-nin elm və məarif yolundakı fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirmişlər.

Qəzətin 1875-ci ilde çıxan beşinci sayında "Daxiliyya" başlıqlı yazda Hasan bay olmanın iqtisadi vəziyyətindən səhəbat açaraq, əhalinin gün-güzərənin getdikcə ağırlasmasından, həmçinin ətəklərinin işsizləşməsi, səy etmək əvəzindən, bayati çağırıb gecə-gündüz ağlamasından danışır. Böyük mütabəkkir bə ağır, məşqəttən hayatdan sızlı, inilti ili xilas olmğın mümkünsüzlüğünü bildirir və qeyd edir ki, "bizimlə zindəganlıq cangi edən millətlər elm təhsili etdikləri üçün" qalibidirlər, "onlar binağa gərkəb bizi da elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəhəndən qazanıb olmasaq da, onları barədə bərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgührənlər cangiçda mağlub olub tələf olacaq. Pas bəy vətən çağırıb zamanadən şikayət edən sonin bayatındandən nə həsil?" [6, №5]

Həsən bəy Zərdabi ilk növbədə millatın, daha doğrusu müsəlmanların beynindən inqilab etmək onların şüurlarını his-pasdan tamizlamak, tiryak-ñaşə müsəlmanlardan xilas edərək dünyada gedən proseslərə milli təsəssür gözü ilə baxmalılar üçün yaradılmışdır. Həsən bəy Zərdabi, açıq şəkildə olmasına da, gizli əşirlərlə onları rus və Avropanın mənşəciliyindən, demokratik ruhlu insanların öndən götürməyi çağırırdı. Məqalələrinin birində deyirdi: "...xəqarşadaların elin sahibləri qalıq bəyət etməklək ilə səy edirlər ki, şərabdan onların rəğbatini kassınlər. Pas bizim müsəlmanların tiryak-ñaşə atan, bang yeyən, şərab içən kəsərlər, siz adət edən şeylər zəhər imişlər, onlar sizin beyniniz və bəzən sizin tələbi edib siz füvət verir imişlər. Bəla on suradə nafyul-xəmir val meysər min əməlüt sentən vəddən çıxmayıvib, istiğfar etmək vacib imis" [7, №6].

zətin yazarları keçmiş üçün ağlayanlara "Avropa məmələkətlərini, Yeni dünyani, dəmir yollarını, buxar gəmilərini" misal göstərib bu nailiyyyətlərdən bəhralanmaya çağırndı. "Heydəri" imzalı bir müəllif qəzeti 6-ci sayında "fursat əldən verib öz qohum və aqrabasının hərəf və sənat elmlərinin feyzindən qoynan şaxsi" onların badbhəxtiyin sabab olun birisi kimi dəyərləndirildi. Qəzeti həmin nömrəsində İrəvandın Məhəmməd Rəhim bayın, Məhəmmədəli bay Vəliyevin məktubları, ən nəhayət, Seyyidin sükrənləq ifadə edən bir qazalı naşr edilmişdir. Qazalda Həsən bay aliqadır, arfi-dünya, xeyriyəx bir şəxs kimi obrazlaşdırılmışdır. Doğrudur, qazalın sonunda Seyyid "padışahi-rusun" dövlətinin əfzun olmasını tənqid edir, amma fikrimizcə, bu şairin Rusiyaparastılıyından deyil, qəzeti çıxmamasına görə minnətdərlik hissindən doğan bir münasibətdir. Türk dilində bir qəzeti arşaya galması görə minnətdərlik hissindən doğan bir münasibətdir. Türk dilində bir qəzeti arşaya galması o zaman üçün haqqından böyük hadisə idi, onun böyükülüyü isə millətin "qəşət yuxusu"ndan ayılmasına, "əhli-islamın xəki-məzallətdən" xilasına umidin yaranması ilə bağlı idi:

*Həzəran şükr kim, bir şaxsi-aliqadır hümmətdən
Qəzeti bünnyadına Rusiyaya idz alı dövlətdən.
Malikzadə Həsən bay arfi-dünya Zərdabi
Götürdü shi-iislamı bi gün xəki-məzallətdən.
Zəbəni-türk ilə aqah eylər əhli-Qafqazı
Gəhi tazzə xəbarlardan, gəhli əhəkümətdən.
Olub səvədagarı-xeyr ol müükərrəm əhli-iislam
Xəbərdar eyvar hər nəfū hər kəsbü ticarətdən.
Nasimi-sübhət fezvi olub bi ulama sarı.
Oyatdi lütfi alyyla qəşət aħħlin xabi-qafqıldən.
Bu izmə razılıq vacibdir əlhəq əhli-iislama
Kü verdi imperaturi-cəhənpərvər adəlatədən.
Dəxi ol izn alan şaxsin biza vacibdir ikrəmi
Ki oldu xeyriyəx əhli-Qafqazı nəcabətdən.
Görüb ol kari-xeyri bi duani eyladı Seyyid
Dedi əhli-Şəməz cümləsi amin sadəqətdən.
İlahi padışahi-rusun eyla dövlətin əfzun
Məlikzadə Həsən bayın ömrünü hifz eylə eftəndən.*

Göründüyü kimi, şairin qəzeti təqdir etməsi onun müqəddəs məramı ilə türk dilinin elm-təhsil dilinə çevriləməsi, məlliəti qəşət yuxusundan oyması, ölkənin cəhalətdən xilas olması və s. ilə bağlıdır. Seyyidin şeirindən aydın olur ki, qisa zamanda "Əkinçi" təkəc Azərbaycanda yox, bütün Qafqazda məşhər qəzeti çevrilmişdir. Nüstədə biz sonrakı sayılardan başlayaraq digər imzalarla, məsalən, Əsgər Mürza Adıgözəlzadə Goraninin və digər Azərbaycan məsafliliyi tarixində yeri olan şəxslərlə tanış oluruz. Ə. Gorani qəzeti həmin sayında barama barədə elmi məlumatlı çıxış edir [8, №7].

Qəzeti səkkizinci sayında [9, №8] "Daxiliyyə" yazısı bütövlükde elm və təhsilə həsr olunmuşdur ki, H. Zərdabi ürakığını ilə, yana-yana bütün xalqların təhsil və maarif sahəsində tərəqqi etdiyini qeyd edir, ancaq müsəlmanların, hətta hökumətin vəsaiti hesabına açılan məktəblərə bəla üz tutmadığını bildirir. Yəzidi Rusiya, Avropa, yeni dünya, o cümlədən qonşu erməni uşaqlarının təhsilə münasibətindən söz açılır və müsəlmanın getidikcə daha dərin faciələrə düşərək olduğunu bildirilir. Müəllif ona görə üzünü müsəlman ziyalılarına tutarəq haray çəkir: "Ey müsəlmanların məllət təssübü bù çəkən kəsərləri, bir aqın gözünüzü dünyaya tamasa edin", - deyir. H. Zərdabinin bu cümlə müraciatla-ri təsisi qalmır və ziyanlılar, maarif arzusunda olan şəxslər bundan sonra "Əkinçi" ətrafında dəha six birləşməyə başlayır, ona mənəvi dostlik durur, müxtəlif sapıkları material illərlə onun şəhifələrində çıxış edirlər. Bu sıradə biz Peterburqdan Əsgər Adıgözəlzadə Goraninin, "Tabasaranlı-canubiyividən" Məlikzadə Həsən Əlqədərinin, İrəvandın Məhəmməd bay Vəliyevin, Petrovskidən Heydərinin, Qars şəhərindən Xaçatur Qorxmazovun, Əhsənül-Qavaidin, Şeyxülislami-Zaqafqaz axund Əhməd

Hüseyinzadənin, Sultanovun, Ələkbər Elçizadənin, Dərbənddən Əliməddəd Abdullazadənin, Məhbüs Şirvanın üzvləri və digərlərinin adlarını çəkə bilirik. "Qəzeti muradi xalqın gözünə aqmaqdır" [10, №7], - deyən Həsən bay Zərdabinin qəzeti hər nömrəsində elm və maarifi təbliğ etməsi ham rus işğalçılarının, ham da müəyyən daxili mürtaçə qüvvələrinə xoşuna galmırı, 1874-cü il aprel nömrəsində redaktora üz tutan bir oxucu qeyd edirdi ki, əgor qəzet gələcəkdə də elm və maarifi bu qayda üzrə təbliğ etəcək oxucularını itirə bilər. H. Zərdabi yuxarıdakı ifadə ilə, yanlı "qəzeti muradi xalqın gözünə aqmaqdır" tezisi ilə oxucuya konkret cavab vermişdi. 11-ci nömrədə isə [11, №11] Seyid Əzimin oğlu Cəfərov ünvanlaşdırılmış şeirlə qəzeti mövqeyini bir daha asaslandırmışdı.

*Ey oğul, bu dəlili bışakdır,
Adəm-bisəvad eşəkdir.*

*Cəhd elə neməti-i amama yetiş,
Elm təhsil qıl, məqama yetiş.*

H. Zərdabinin qəranlıq mühitdə maarif şəmi yandırması, beynin və ruhlara işq salmaq cəhdə ona asan başa gəlməmiş, iżtihadlərə onu maddi və manevi sıxıntılar içində boğara, o şəmi sondurmayı çalışmış, qəzeti və Həsən bayın özünü cənahat işarəsində mahv etmək istəmişdir. "Əkinçi"nin yaradıcısı qəzeti 1876-cı ilin 11 iyul tarixli 13-cü sayında şikayatlınardı ki, qəzeti bir ili tamam olmasına rəğmən, onun müştərilərinin sayı artmaq əvvəzində, 600-dən ənib 830-dən düşmüştür. Özü də qəzeti müştərilərinin, əsasən Quba, Dərbənd, Dağıstan və qeyri-vilayətlərdən olduğunu bildirən H. Zərdabi Qarabağdan comi 3, Şirvandən 3, Şəki'dən 3, Lənkərandan 1, Gancədən 1 nəşrin "Əkinçi"yə abuna olduğunu yazardı. Bunun səbəbini görkəmli jurnalist qəməmzəliqə bağlayırdı: "Bəzisi biz yazdığınızi anlaya, fəhm edə bilməyib öz anlamazlığından bizi müsəlmanlara düşmən, yazımızı bəhən hesab edir. Bəzisi deyir: bir şey yaz ki, ondan bir qəpik nəfəs olsun. Yanı məllət işlərindən bir qəpiyi artıq tutur. Eyi qəpiyi məllət sənət qardaşlar, adınız müsəlman oqub qeyriliyin müsəlmanlığına şəkk edirsiniz. Vay, vay sizin halınız ki, müsəlmanlılığı şartlarından birəcə namaz qılıb, oruc tutmağı bilirsiniz" [12, №13].

Bələliklə, 29 sentyabr 1877-ci ildə qəzeti son nömrəsi çıxır və H. Zərdabi həmin nömrədə "naxos olduğunu" üçün qəzeti ilin axırlarında vaxtında çıxmayaçaq" adlı elan da vermişdir [13, №son]. Qəzeti həmin tarixdən sonra işq üzü görməmişdir. Daxili və xarici təzyiqlər "Əkinçi"yə iki il-dən artıq məvciud olmaq şansı vermədi, amma qəzeti üzərinə götürdüyü tarixi missiyanı tam uğurla həyata keçirə bildi. Bütün hər qəzeti Azərbaycan demokratik fikrinin ilkin hüquqi aktı adətən bildirik. Qəzeti milli dövlətçiliyə doğru gedən istiqlal yolunu aydınlatdı. Azərbaycan istiqlalını elan edən şəxsiyyətlərin yetişməsində böyük rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

- Axundov M.F. Əsərləri, II cild.
- Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbəyyatı tarixi. Bakı: "Maarif", 1974.
- Axundov M.F. Əsərləri, III cild.
- "Əkinçi" qəzeti, 1875-ci il, 21 avqust.
- Rüstəmov İ. "Əkinçi" əsl xalq qəzeti idi. // <http://www.xalqgazeti.com.az/news/culture/>
- "Əkinçi" qəzeti, 1875, 20 sentyabr, 5-ci nömrə.
- "Əkinçi" qəzeti, 1875-ci il, 5 oktyabr, 6-ci nömrə.
- "Əkinçi" qəzeti, 1875-ci il, 20 oktyabr, Ə. Görani, 7-ci nömrə.
- "Əkinçi" qəzeti, 4 noyabr 1875-ci il, H. Zərdabi, "Daxiliyyə", 8-ci nömrə.
- "Əkinçi" qəzeti, 14 aprel 1876-ci il, H. Zərdabi, "Daxiliyyə", 7-ci nömrə.
- "Əkinçi" qəzeti, 11 iyun 1876-ci il, H. Zərdabi, 11-ci nömrə.

12. "Əkinçi" qəzeti, 11 iyul 1876-ci il, H.Zərdabi, 13-cü nömrə.
13. "Əkinçi" qəzeti, 29 sentyabr 1877-ci il, H.Zərdabi, son nömrə.

TWO HEROES OF THE STRUGGLE FOR DEMOCRACY AND INDEPENDENCE

Summary

The great thinker Mirza Fatali Akhundzade and Hasan bey Zardabi were really two great personalities in the history of public opinion in Azerbaijan. A key aspect of the "farmer" was to educate people in a democratic spirit and to develop progress towards a monarchical regime that kept society in constant slavery and fear and did not allow him to claim his rights, from the civilized world to the rule of law. Azerbaijani newspaper "Ekinchi" also spread the idea of women's freedom and education. Important issues in the "Ekinchi" were related to the Azerbaijani language. One of the goals of M.F.Akhundov's struggle was to change the alphabet and achieve the prosperity of the muslim peoples.

ДВА ГЕРОЯ БОРЬБЫ ЗА ДЕМОКРАТИЮ И НЕЗАВИСИМОСТЬ

Резюме

Великий мыслитель Мирза Фаталы Ахундзаде и Гасан бей Зардаби действительно две великие личности в истории общественного мнения Азербайджана. Ключевой аспект «Экинчи» состоял в том, чтобы воспитывать людей в демократическом духе и развивать прогресс в отношении монархического режима, который удерживал общество в постоянном рабстве и страхе и не позволял ему требовать его прав, от цивилизованного мира до верховенства закона. Азербайджанская газета «Экинчи» также распространяла идею свободы и образования женщин. В «Экинчи» большое значение имели вопросы, связанные с азербайджанским языком. Одной из целей борьбы М.Ф.Ахундова было изменение алфавита и достижение процветания мусульманских народов.